

**Волкова Олена Михайлівна**

*к.е.н., старший викладач кафедри історії та теорії господарства  
ДВНЗ «Київський національний економічний  
університет імені Вадима Гетьмана»*

## **МІСЦЕ ТА РОЛЬ ДЕРЖАВИ В СТРУКТУРІ МАРКСИЗМУ І КЛАСИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ**

Будь-який напрям економічної думки з'являється або виокремлюється в окремий напрям завдяки формуванню нової або оновленої методології дослідження суспільства в цілому та його господарської системи зокрема. Виникнення методологічного інструментарію економічних досліджень обумовлене пошуком загальних або часткових закономірностей економічного розвитку, спирається на історичні реалії його перебігу, рівень розвитку освіти, науки і, як правило, передбачає прогностичні цілі. Серед цих досліджень велика увага приділяється місцю і ролі держави в забезпеченні інтересів суспільства, його економічних суб'єктів відповідно до визначеної суспільної ідеології або її нейтральності, якими опосередкована методологія дослідження економічної системи як складової суспільства. Погляди науковців різних напрямів економічної думки, як правило, мають дотичні або протилежні підходи, ставлення до місця та ролі держави в суспільному розвитку. Й. Шумпетер в своїй книзі «Теорія економічного розвитку» говорить про схожість між його та Марксовим розумінням розвитку світу, але зауважує, що ця схожість перекреслюється величезними світоглядними розбіжностями [6, с. 40].

Методологічною основою пояснення функціонування господарства та суспільства у А. Сміта та К. Маркса є теорія трудової вартості, але з різницею у забезпеченні «гармонії», багатства країни підприємницькою діяльністю «економічної

людини» з приватним інтересом і, навпаки, з її експлуаторською сутністю, що приносить додатковий дохід, який забирається у робітників, та привласнюється «економічною людиною», відповідно у першого та другого вченого. Такий методологічний підхід об'єднав погляди науковців щодо негативного впливу держави, оскільки основополагаюче значення у суспільних процесах має праця людей, але причини такого ставлення вони пояснюють відповідно до різних світоглядних підходів визначення місця держави у розвитку капіталістичного та соціалістичного (комуністичного) суспільств в цілому, їх господарства та економічних суб'єктів зокрема.

Відправною точкою досліджень суспільства і держави А. Сміта і К. Маркса було визначення приватних та суспільних інтересів та способу їх реалізації як основи взаємодії економічних суб'єктів та джерела їх (суспільства і держави) добробуту. З точки зору А. Сміта приватна власність є складовою сутності людини відповідно до характеристики «економічної людини», яка прагне збільшення свого багатства, використовуючи для цього працю, засновану на використанні наявних у неї ресурсів. А. Сміт не приділяв категорії приватної власності окреме дослідження, розуміючи її як природне для людини явище, священне та недоторкане право, що відображено в його теоріях ренти, капіталу, доходів, особливо в ліберальній концепції, а саме у тлумаченні дефініції «свобода», яку глибоко дослідив в своїй статті «Багатство народів» Адама Сміта й підвалини політичної економії» В. М. Тарасевич [9, с. 11]. Як зазначає Р. В. Михайленко: «Якщо приватна власність за своєю природою є приналежністю людської сутності, то її сприймають як фактичне існування, яке не потребує пояснень» [5, с. 177].

Ліберальна концепція А. Сміта характеризує конструкцію (модель) ринку – суб'єктів, мету їх діяльності, способи та порядок їх взаємодії. На думку А. Сміта діяльність «економічної людини» в межах цієї моделі можлива тільки в умовах свободи, тому інші суб'єкти суспільства, особливо держава, її обмежують. В той же час нове прочитання всесвітньо відомої праці А. Сміта «Дослідження про природу та багатство народів» – через призму цивілізаційної парадигми – дозволяє погодитись

з тим, що науковець не відкидав важливість і значимість держави у суспільному розвитку в межах запропонованого просвітниками «суспільного договору», одним з головних положень якого є забезпечення свободи членам суспільства, але й передбачає наявність моральної та релігійної складової, а не тільки економіко-політичної – раціональної поведінки та правового середовища, у взаємодії економічних суб'єктів в межах створених державою «правил гри».

В книзі 5, розділі II «Щодо витрат на здійснення правосуддя» А. Сміт, будучи представником специфічної соціальної стратифікації суспільства, в якій нормою вважається наявність бідних і багатих, повага до людей вищих щаблів суспільства, особливо обумовлена перевагами по народженню, та зневажливе ставлення до нижчих щаблів суспільства, поважне ставлення до старших та інше, характеризує підвалини такої ситуації, в той же час він обстоює необхідність відділення судової гілки від виконавчої задля уникнення політичного впливу на діяльність суддів [7, с. 665-675]. Тим самим науковець проявляє свою прихильність до рівності всіх членів суспільства перед законом, що на його думку забезпечить захист приватної власності.

Поєднуючи цю тезу з його поглядами щодо моральності дій членів суспільства як на побутовому рівні так і в економічних взаємовідносинах, що відображені в праці «Теорія моральних почуттів» [8], можна побачити наступну рису англійського суспільства, притаманну, відповідно, і А. Сміту, – високий рівень цивілізаційної культури, який підкріплений традиціями та релігійністю, особливо протестантизмом (пуританізмом), популяризацією праці як джерела збагачення [1]. Причому ця характеристика культури англійського суспільства розповсюджується і на державу, яка уособлює верховну владу. Таким чином, досліджуючи місце і роль держави в структурі класичної політичної економії, а саме поглядів А. Сміта, необхідно відмовитись від суто економічного тлумачення держави як «нічного сторожа», що повинен створити умови для реалізації приватних інтересів економічних суб'єктів і не «заважати їм діяти», тому що як діяльність держави так і діяльність «економічних людей» містять в собі

також і морально-етичні складові культури англійського суспільства, які і на сьогоднішній день мають велике значення у його функціонуванні, особливо інститут довіри. Історичні стадії розвитку ринкового господарства Англії як раз підтверджують важливість поєднання цих цивілізаційних складових у суспільному розвитку – «золотий вік» (при Єлизаветі I), «манчестерський капіталізм», «Вікторіанська епоха» тощо.

На відміну від А. Сміта К. Маркс та його соратник Ф. Енгельс приділили велику увагу у дослідженні власності і вважали її основним елементом побудови держави як політичної організації задля гноблення населення та реалізації інтересів власників ресурсів. Приватна власність у «Економіко-філософських рукописах 1844 року» К. Маркса є проявом відчуження людини від самої себе і від суспільства [2, с. 588-589, 591], джерелом заздрості та користолюбства [2, с. 586], відокремленням засобів виробництва від виробника і виробленого продукту від виробника, що закріплює класову нерівність у правовій системі та відчужену працю у капіталістичному суспільстві (виробничих відносинах).

Слідуючи з філософської логіки К. Маркса, що «індивід є суспільна істота» [2, с. 590], сутність якої полягає у праці, «діяльність і користування її плодами, як за своїм змістом, так і за способом її існування, носить суспільний характер: суспільна діяльність і суспільне користування» [2, с. 589], тому саме «суспільний предмет дає можливість відчутти себе суспільною істотою», «а суспільство стає для неї сутністю в даному предметі» [2, с. 593]. Відповідно до цієї логіки та матеріалістичного світогляду науковця, обумовленого зокрема і його антирелігійним налаштуванням: «...я заперечую дійсну релігійність і дійсно релігійну людину» [2, с. 635], суспільна власність і суспільна істота є тим природним проявом існування людини в новому суспільстві – комуністичному, а «комунізм пов'язаний зі скасуванням держави, приватної власності» [2, с. 587-588].

У «Німецькій ідеології» К. Маркс і Ф. Енгельс розвинули ідею матеріалістичного розуміння сутності держави, назвавши її політичною надбудовою, що реалізує інтереси власників засобів виробництва, від капіталів яких вона залежить (гроші, акції,

тощо), використовуючи закон як механізм взаємодії членів суспільства, заснований нібито на засадах свободи – «ілюзія, ніби закон ґрунтується на волі, і до того ж на відірваній від своєї реальної основи, вільній волі» [4, с. 63]. Виробничі відносини є «умовами панування певного класу суспільства, соціальна влада якого, що впливає з його майнового стану, знаходить щораз своє практично ідеалістичний вираз у відповідній державній формі, і тому будь-яка революційна боротьба спрямовується проти класу, який панував до того» [4, с. 69-70]. На думку вчених присвоєння всієї сукупності продуктивних сил індивідами, що об'єдналися, знищить приватну власність і саме комуністична революція може змінити характер діяльності, усунути працю, знищити панування яких бо то ні було класів разом з самими класами, «тому що ця революція відбудеться тим класом, який в суспільстві вже не вважається більше класом, не визнається в якості класу і є вже виразом розкладання всіх класів, національностей та т. д. в теперішньому суспільстві» [4, с. 69, 70]. В умовах безкласового суспільства «суспільна істота» може реалізувати суспільні інтереси, тому загибель держави, як засобу насилля одного класу над іншим, неминуча.

У 1848 р. в «Маніфесті комуністичної партії» мислителі поглибили класову теорію держави, показали роль, розвиток і становище пролетаріату в умовах суспільного поділу праці та технічного (промислового) прогресу у становленні буржуазного суспільства та значення пролетарського руху у знищенні «раніше існуючих відносин власності», а комуністів – приватної власності, на основі якого виникає наймана праця. Наймана праця створює капітал, тобто власність, що експлуатує найману працю [3, с. 32-39]. Тому перетворення капіталу у колективну власність змінить суспільний характер власності, що втратить класовий характер [3, с. 40], політична влада – «організована сила насилля одного класу для придушення іншого» – свою силу [3, с. 47].

Можна зробити припущення, що погляди А. Сміта, К. Маркса та Ф. Енгельса щодо місця і ролі держави в суспільному розвитку були обумовлені тим історичним етапом суспільного розвитку, на який припадають їх дослідження.

А. Сміт досліджував ринкову економіку на початку її становлення, де ще переважали моральні, ментальні, релігійні чинники у взаємовідносинах економічних суб'єктів, які робили їх дії передбачуваними і зрозумілими, надавали їм впевненості, а початок промислової революції «на очах» стрімко змінював на краще побут населення. Погляди К. Маркса формувались, коли процес індустріалізації набував великого розмаху, темпів та ніс з собою масове безробіття, зубожіння робітників, експлуатацію дитячої та жіночої праці тощо, спиралась на матеріалістичну методологічну основу, відмову від релігії (хоча був вихідцем з роду равинів), сповідування холізму. Хоча говорять, що історія не має умовного часу, але наскільки б змінилися погляди цих мислителів щодо негативного ставлення до держави, якби А. Сміт та К. Маркс помінялись роками життя – мабуть «нічний сторож» з «laissez faire» та класово-антогоністична сутність держави були б для них не актуальними?!

1. Atterbury P. Steam & Speed: Industry, Power & Social Change in 19th–Century Britain [Електронний ресурс] / P. Atterbury. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.vam.ac.uk/content/articles/s/industry–power–and–social–change/>

2. Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений. – М.: Государственное издание политической литературы, 1956. – 689 с.

3. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. – М.: Политиздат, 1774. – 63 с.

4. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения (Второе издание). – М.: Государственное издание политической литературы, 1955. – 629 с.

5. Михайленко Р. В. Приватна власність у філософській традиції // Філософські та методологічні проблеми права, № 1(11), 2016. – с. 175–181

6. Райнерт Э. С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными [Текст] / пер. с англ. Н. Автономовой; под ред. В. Автономова; Гос. Ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2011. – 384 с. – (Экономическая теория)

7. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит; [пер. с англ.; предисл. В. С. Афанасьева]. – М.: Эксмо, 2009. – 960 с. – (Антология экономической мысли).
8. Смит А. Теория нравственных чувств / Вступ. ст. Б. В. Мееровского; Подгот. текста, коммент. А. Ф. Грязнова. – М.: Республика, 1997. – 351 с.
9. Тарасевич В. М. «Багатство народів» Адама Сміта й підвалини політичної економії // Проблеми економіки та політичної економії, № 1, 2016. – с. 5-16

**Артеменко Олександр Андрійович**  
*старший викладач кафедри загальної економічної теорії та  
економічної політики Одеського національного  
економічного університету*

## **ДО ПИТАННЯ ПРО КЛАСИЧНУ ТА МАРКСИСТСЬКУ ПОЛІТИЧНУ ЕКОНОМІЮ**

Зміни які відбулися після подій 1991 році в СРСР поставили перед українськими вченими завдання привести економістами науку у відповідність до світового, західного варіанту. А це спонукало взяти на озброєння її основні підходи. Політична економія як підгрунття фундаментальних знань для економістів будь-якого профілю викликали необхідність подивитись на *мету* її появи, *предмет, метод, структуру, практичну значимість* по новому.

Нагадаємо, що **західний напрямок політичної економії** з'явилась як наука панівного класу, якого цікавили, перш за все, суто *практичні проблеми* з якими вони постійно стикались у безпосередній практиці господарювання. Звідси окреслився і предмет дослідження через визначення нової форми суспільного багатства спочатку меркантилістами у сфері обігу, як гроші, а потім у виробництві з якого почала викристалізуватись нова наука про з'ясування законів виробництва багатства, його зростання та розподілу.